

АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 РР.

*Священко Зінаїда Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини.*

У статті висвітлено аграрні ініціативи російського дворянства у роки революції 1905–1907 рр. Аналізується декілька точок зору на бачення тогочасною російською громадськістю шляхів вирішення аграрного питання.

Ключові слова: Російська імперія, дворянство, землекористування, аграрне питання.

В статье освещены аграрные инициативы российского дворянства в годы революции 1905–1907 гг. Анализируется несколько точек зрения на видение тогдашней российской общественностью путей решения аграрного вопроса.

Ключевые слова: Российская империя, дворянство, землепользование, аграрный вопрос.

The article deals with agricultural initiatives Russian nobility during the Revolution of 1905–1907 is analyzed several points of view on contemporary Russian public vision solutions agrarian question.

Keywords: Russian Empire, the nobility, land use, agricultural issues.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. аграрне питання для Російської імперії мало суспільно-політичне, соціально-економічне та геополітичне значення. Суспільно-політичний фактор зумовлювався суспільно-політичною, революційною активністю селянства. Збройна боротьба селян на початку ХХ ст. безапеляційно засвідчила не лише гостроту аграрної проблеми у країні, а, що найголовніше – потребу нагального її вирішення.

Не лише урядові кола Російської імперії, але і оплот держави – представники дворянства та великого землеволодіння, переймаючись загальнодержавними та приватними економічними та політичними інтересами, чітко усвідомили і зрозуміли: перспективи держави безпосередньо та тісно пов'язані з селянством, з рівнем його соціально-економічного, суспільно-політичного становища, загальної культури, інтенсифікації селянського господарства.

Аналіз публікацій з проблеми. Питання аграрних ініціатив російського дворянства у роки революції 1905 – 1907 рр. розглядалося у працях В.І. Гурко [1], В.В.Леонтович [2], С.М. Сидельникова [3], М.С. Симонової [4], та ін. Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу.

Мета і завдання дослідження. Автор статті ставить за мету з'ясувати суть аграрних ініціатив російського дворянства у роки революції 1905 – 1907 рр. Виходячи з поставленої мети автор ставить завдання дослідити точки зору представників дворянства різних регіонів країни на вирішення аграрного питання, звернувши увагу на радикальні зміни розуміння великими землевласниками його сутності; проаналізувати позиції дворянства щодо питання ролі урядових структур у вирішенні аграрної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці 1905 р. радикальні ідеї щодо реформування аграрного сектору економіки до скликання Державної Думи висловлювали дворяни. Зокрема, до Миколи II з подібними закликами письмово звернулися дворяни Володимирської губернії. Вони наполягали на тому, що аграрну проблему повинен був вирішити сам імператор „своєю самодержавною владою”. Володимирські дворяни пропонували простий, але, як видавалося, дієвий спосіб. На їхню думку, цар повинен був визначити межі, на які мали піти великі землевласники для задоволення селянських потреб, і межі задоволення владою селянських вимог. Решта питань вирішувалася на місцях „спільною дружною роботою селян і землевласників”. Вважаємо, що у таких міркуваннях був свій резон. По-перше, у селянській свідомості зберігався образ

доброго царя, а отже реноме правлячої династії не набувало негативного емоційного забарвлення. По-друге, налагоджувався соціальний діалог між двома антагоністами – селянами та поміщиками. По-третє, відволікалася увага селянства від антидержавної діяльності, а їхня суспільно-політична активність спрямовувалася у продержавне річище. У такий спосіб, стаючи на захист самодержавства, дворяни Володимирської губернії демонстрували якісну еволюцію щодо сутності та шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії.

Зауважимо, що у своєму зверненні Володимирські дворяни висловили згоду на передачу земель селянам на підставі не ринкової, а „справедливої ціни”, у межах, визначених імператором. Однак вони обстоювали одне принципове положення – аграрне питання повинен вирішити лише імператор. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що „лише Самодержавному Царю та Його волі може поступитися дворянське землеволодіння” [5, арк.. 1 зв. – 2 зв.]. Державна дума не була для представників Володимирського дворянства авторитетним державним органом, уповноваженим вирішувати таку важливу проблему, як аграрне питання.

До С. Вітте з доповідною запискою щодо основ аграрної політики звернувся предводитель дворянства Області Війська Донського В. Денисов. Він зауважував, що вирішити аграрне питання в Росії можливо лише за умови усунення причин, що зумовили кризу. З-поміж них доповідач виокремлював такі: общинне землекористування, екстенсивне селянське господарювання, необлаштованість інфраструктури збереження сільськогосподарської продукції, неосвіченість селян на фоні їхньої загальної низької культури [6, арк. 1 зв. – 2]. Відповідно до цього, на думку очільника Донського дворянства, аграрна реформа повинна спрямовуватися на перехід селян від общинного до подвірного господарювання на засадах селянської приватної власності на землю, збільшення розмірів селянського землеволодіння за рахунок купівлі ними додаткових угідь або їхнього переселення, інтенсифікацію індивідуального селянського господарства. Приватна власність на землю, на

переконав автора доповідної, недоторкана, а тому він був проти експропріації поміщицьких земель. На користь такого свого судження він наводив і той аргумент, що примусове відчуження великого землеволодіння позбавить селян оренди, зменшить урожайність відчужених угідь. Цього не можна було допустити, оскільки це поставило б під загрозу торгівельний баланс країни, який ґрунтувався на експорті хліба [6, арк. 1 зв., 3].

В. Денисов вважав, що єдиним способом інтенсифікації та підвищення прибутковості сільського господарства є перехід від зернового господарства до тваринництва [6, арк. 2 – 2 зв.]. На наш погляд, такий підхід навряд чи можна назвати виправданим, оскільки тваринництво вимагає кормової бази. Зернове господарство і є такою базою. Доречнішою була б ідея спеціалізації районів або гармонійного поєднання зернового господарства та тваринництва.

Важливим напрямом передбачуваної ним аграрної реформи В. Денисов вважав індивідуалізацію землеволодіння. Він наполягав на запровадженні негайних заходів, спрямованих на полегшений та швидкий вихід селян із общини з правом продажу ними наділу. Очільник Донського дворянства вважав за доцільне спочатку закріпити у власність селян наділи та відрізки, а вже потім надати селянам можливість здійснювати за взаємною згодою різноманітні операції: купівлю-продаж, обмін тощо. Це мало відволікти селян від участі у революційній боротьбі, спрямувати їхню енергію у вигідне для влади річище. Такі кроки, на думку автора записки, окрім іншого, відповідали й світовому досвіду.

Ліквідацію черезсмужжя В. Денисов пропонував доручити спеціальним комісіям, обраним населенням. Для прискорення виходу з общини та розселення селян планувалося організувати надання їм на пільгових умовах позик. Також наголошувалося на необхідності субсидування всіх тих сільських господарів, що будуть застосовувати передові агротехнології, техніку тощо [6, арк. 3, 5, 6, 6 зв.].

Отже, очільник дворян Області Війська Донського виступав за індивідуалізацію сільського господарства, трансформацію общинного

землеволодіння у селянське приватне. Антикризіві урядові заходи повинні були стосуватися не лише збільшення розмірів приватного селянського землеволодіння, а й інтенсифікації селянських господарств. Спостерігаємо схожість ідей Денисова з міркуваннями тієї частини політичного істеблішменту Російської імперії, яка виступала за модернізацію аграрного сектора економіки країни.

Предводитель Гайсинського повітового дворянства Завойко вважав, висловлюючи також думки своїх колег, що проблеми у селянському землекористуванні зумовлені рядом факторів. По-перше, залежним становищем селян. По-друге, надмірною урядовою опікою. По-третє, общиною. У сукупності зазначені вище причини сковували „самодіяльність народу – найважливіший рушій господарського добробуту народу”. Відповідно, резюмує очільник Гайсинських дворян, причина занепаду російських селян полягає не стільки у малоземеллі, скільки у відсталій агротехнології, непродуманому землекористуванні, низькому правовому статусі селянства імперії.

Вихід зі скрутного становища в аграрній сфері Завойко вбачав у створенні в країні „міцного класу дрібних власників, що працюють на хутірських землях власною працею”. Реалізація урядової антикризової аграрної політики повинна стосуватися такого. Насамперед, необхідно скасувати закон про невідчужуваність селянських надільних земель. По-друге, потрібно урівняти селян у правах з іншими верствами російського імперського соціуму, нівелювавши соціальну прірву. По-третє, реорганізація податкової справи у напрямі рівномірного розподілу податкового тягара [7, арк. 231].

На нашу думку, такий підхід представників Гайсинських дворян об’єктивно відображав реальні проблеми в аграрному секторі економіки Російської імперії. На початку ХХ ст. селянство залишалося найменш захищеною соціальною верствою держави, яка сплачувала і виконувала практично всі податки та податкові повинності. Їхній тягар був здебільшого непосильним, погіршуючи і без того скрутне матеріальне становище селянських родин. Тому усунення цих негараздів могло реально покращити

добробут селянства. Такий підхід корелювався і з поглядами В. Гурко, С. Вітте, членів Особливої наради з проблем сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Завойко та його однодумці висловили ще одну цікаву, як на нас, пропозицію. Вона стосувалася створення „Всеросійського союзу селянського і приватного землеволодіння”. Ця інституція, за задумом, мала б виконувати важливу функцію. Гайсинські дворяни вважали, що їй потрібно наділити правом законодавчої ініціативи з усіх питань, що стосувалися селян та сільського господарства, а також попереднього обговорення всіх державних законопроектів із аграрної політики [7, арк. 231 зв.]. Подібна думка лунала і у проекті Комісії М. Кутлера щодо створення особливої установи, „проведеної від центру до повіту”, до складу якої входили б представники громадськості „з широким та вирішальним впливом”. Ми вважаємо, що у такий спосіб пропонувалося селянську ініціативу спрямувати не на деструктивний антиурядовий протест, а у конструктивну співпрацю з владою. Селяни та землевласники отримали б можливість, краще за урядовців знаючи сутність проблем на селі, пропонувати шляхи вирішення аграрного питання, конкретно втілюючи їх на практиці. Цю ідею у 1920 р. реалізував П. Врангель під час проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму, створивши виборні волосні та повітові земельні ради за представництва у них селян, інтелігенції тощо.

Опрацьовані нами історичні джерела дозволяють переконливо говорити про те, що вищенаведені думки Завойко, хоча й частково, але були схвалені урядовцями. Зокрема, позитивно стосовно них відгукувався П. Шванебах – наприкінці 1905 р. виконуючий обов’язки Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування. Позицію очільника Гайсинського дворянства було визнано правильною у такому:

1) щодо негативного впливу державного протекціонізму над селянами та доцільності надання селянству рівних з іншими верствами російського імперського соціуму прав й економічної ініціативи;

2) щодо того, що не одна причина – малоземелля, а їхня сукупність зумовлюють кризовий стан сільського господарства, зубожіння селян;

3) щодо того, що створення чисельної верстви економічно заможного селянства – річ потрібна і для держави корисна [7, арк. 232].

У такий спосіб констатуємо, що погляди предводителя Гайсинського дворянства Завойко суперечили позиції більшості членів Державної Ради, сформованій у 1890-х роках щодо доцільності та доречності державного протекціонізму над селянами. Вони відповідали загальнодержавним інтересам стосовно пріоритетності індивідуалізації та інтенсифікації сільського господарства.

Власні роздуми та пропозиції щодо інтенсифікації сільського господарства висловлювали й такі крупні землевласники Тульської та Курської губерній, як Григоров та П. Долгоруков.

Так, Тульський великий землевласник Григоров, розмірковуючи над змістом революційних подій, сутністю аграрного питання, вважав, що трагічність ситуації полягала у прагненні селян розширити розміри площ своїх землеволодінь за рахунок поміщицького. На його думку, таке прагнення суперечить справжнім державним інтересам. Перехід частини угідь великого землеволодіння у селянську власність не дасть бажаного економічного ефекту, а лише зумовить деградацію відносно економічно потужних багатогалузевих поміщицьких сільськогосподарських комплексів [8, с. 9]. Цю ж позицію у „Доповідній записці” обстоював К. Головін – член Ради об’єднаного дворянства. За його підрахунками, упродовж 1905 – 1907 рр. відбулося настільки серйозне скорочення поміщицького землеволодіння, що спостерігається дефіцит виборців, із яких можна поповнювати лави земських гласних від дворянської курії. Це загрожує належному функціонуванню органів державної влади на місцях, створює передумови для розгортання нових революційних виступів. Як вихід, К. Головін пропонував надавати дворянство особам інших соціальних станів, що володіють необхідним для цього мінімумом землі [9, с. 1-2].

Водночас, його погляди не обмежуються тезою недоцільності примусового відчуження частини великого землеволодіння. Він мислить глобальніше, у контексті розвитку загальнодержавного економічного життя. Григоров, беручи до уваги специфіку щільності заселення території Російської імперії, констатує, що за умов наявності у країні вільних земель сільськогосподарського призначення, уряду необхідно зосередити зусилля і зреалізувати програму щодо їхнього заселення та обробітку на засадах новітніх агротехнологічних досягнень.

Вирішувати аграрне питання, за Григоровим, потрібно з урахуванням державних інтересів держави, великого землеволодіння, селянства. Як бачимо, тульський землевласник не прихильник вирішення аграрної проблеми поспіхом, у революційному запалі. Навпаки, він вважає, що культурні завдання держави передбачають зростання статків „усіх класів населення”. У зв’язку з цим лише за рахунок механічного збільшення розмірів площ селянського землеволодіння цього не досягнути. Фінансування державою аграрного сектору економіки тільки тоді буде ефективним, коли воно буде спрямовуватися на покращення агрокультури, застосування нових сільськогосподарських знарядь праці, селекцію тощо.

Окрім економічного Григоров аналізує й психолого-правовий аспект аграрної проблеми. Зокрема, він пише про те, що нові технології землеобробітку повинні поєднуватися зі впевненістю трудівника землі у тому, що йому будуть належати результати його нелегкої праці. Позбавити хліборобів такої впевненості – знищити важливий стимул до праці [8, с. 12]. Привертає увагу той факт, що автор „Аграрного вопроса и прогресса сельскохозяйственной техники” у категорію „хлібороб” включає і поміщика, і селянина. Між ними він ставить знак рівності. У такий спосіб, на наше переконання, він виступає за рівнозначні правові гарантії на результати праці як селян, так і поміщиків. Це дозволяє нам говорити, що запропоновані Григоровим заходи носили комплексний характер, вони стосувалися соціально-економічних, суспільно-політичних і психолого-правових складників селянського буття.

Варто зауважити, що Тульський великий землевласник категоричний у своїх поглядах, він відверто дотримується цілісності російської монархічної державності. Підтвердженням такого нашого розуміння позиції Григорова є його думки про те, що по-іншому вирішити аграрне питання в Російській імперії неможливо. Будь-яка альтернатива його підходу – „результат експлуатації настроїв народу на користь революційних цілей, або засіб досягнення партійної популярності” шляхом заохочення антигромадських настроїв нижчих класів населення, нездатних усвідомити державних інтересів. Йти на зустріч таким прагненням – свідомо нищити саму сутність державної ідеї, переконаний Григоров. „Сьогодні виникає бажання поділити землю, завтра – скасувати військову службу ... і від тисячолітньої ідеї сильної державності ... нічого не залишиться” [8, с. 10].

Своєрідним підсумком міркувань Григорова щодо аграрної проблеми є висновок про те, що урядова аграрна політика має бути „твердою”, власті не повинні зважати на протести інтелігенції, яка звикла постійно перебувати в опозиції до будь-яких дій влади, навіть коли остання чинить у такий же спосіб, у який би діяла б її опозиція. Політична заангажованість інтелігенції унеможлиблює об’єктивне її ставлення до такого над важливого для держави питання, як аграрне [8, с. 8]. Отже квінтесенцією поглядів Григорова є інтенсифікація сільського господарства без збільшення розмірів площ селянського землеволодіння шляхом примусового відчуження частини великого землеволодіння.

Натомість князь П. Долгоруков вважав, що питання про розширення розмірів площ селянського землекористування є нагальним, потребує негайного вирішення. Він писав: „Потрібно застосовувати хірургію, оскільки терапія запізнiла. Зараз потрібно вирішити земельне питання у вузькому значенні (додаткового наділення). Решта питань ... вирішиться на місцях” [10, арк. 23]. На його переконання, аграрну кризу в Російській імперії можна усунути двома способами: 1) шляхом збільшення розмірів площ селянського землеволодіння; 2) шляхом інтенсифікації.

Останній розумівся у широкому сенсі. На думку князя, інтенсифікація сільського господарства можлива за умови реалізації урядом низки заходів. Вони мають спрямовуватися на підвищення загальної культури селян, покращення правового статусу більшості сільського населення, посилення сільськогосподарської промисловості, збільшення обігових коштів [11, с. 3]. Отже, П. Долгоруков однією з необхідних передумов усунення аграрної кризи вважав також і виважену фінансову політику властей на селі.

Водночас він був свідомий того, що кардинальні конструктивні зрушення в аграрному секторі економіки – довготривала у часі справа. Тому першочерговим законотворчим кроком має стати збільшення розмірів площ селянського землеволодіння / землекористування. Як і Григоров, П. Долгоруков не був прихильником вирішення аграрного питання під час революційних подій. На його переконання, небажане „розпалювання класових ... інстинктів”, що зумовить посилення конфліктогенності на селі. Аграрна проблема, її вирішення, потребує „спокою та тиші”. Малися на увазі суспільно-політична стабілізація у країні, залучення селянства до самоврядування. Лише тоді доречним стане запровадження примусового відчуження частини великого землеволодіння [11, с. 3].

Для П. Долгорукова це було універсальними ліками, єдиноможливим способом подолання кризи у сільському господарстві Російської імперії. Знаючись на інтенсивних методах ведення сільського господарства (у Суданському повіті Курської губернії розводив племінну молочну та робочу худобу), князь зауважував, що за екстенсивності аграрного сектору економіки країни механічний перерозподіл земель не буде мати довготривалого позитивного економічного ефекту. Він припускав, що ситуація може розвиватися за вже відомим сценарієм: „... земля знову зосередиться у руках великих землевласників, до того ж нерівномірно, і не завжди справедливо” [11, с. 3-4]. Тому примусове відчуження частини великого землеволодіння за умов революції – невиправданий крок, – підсумовував П. Долгоруков.

Князь не обмежився розглядом вирішення аграрного питання лише шляхом доцільності / недоцільності примусового відчуження частини великого землеволодіння. До речі, в окремих випадках його застосування він вважав умотивованим і правильним. Петро Дмитрович запропонував і альтернативу – „поступовий і мирний перехід землі до землеробів”. П. Долгоруков був категорично проти державного протекціонізму великим латифундистам. Їх князь називав „зайвими насосами, що висмоктують гроші з села”. Не потрібно було властям підтримувати й середніх та дрібних землевласників, основним джерелом прибутків яких була не землеробська праця, а оренда. Ці категорії сільського населення, відповідно до пропозицій Петра Дмитровича, не виробляють матеріальних благ, паразитують, а тому немає сенсу державі їх фінансувати [11, с. 3-5].

Отже, П. Долгоруков доводив необхідність інтенсифікації сільського господарства країни. Її він розумів широко: як сукупність заходів, спрямованих на підвищення загальної культури селян, покращення їхнього правового статусу, збільшення обігових коштів на селі. Критично ставився до примусового відчуження частини великого землеволодіння, віддаючи перевагу еволюційності у процесі збільшення розмірів площ селянського землеволодіння / землекористування.

Вищенаведене дозволяє констатувати, що погляди Григорова, П. Долгорукова та інших поміщиків відображають загальні настрої та позицію великих землевласників щодо аграрної проблеми. Їхній аналіз засвідчує факт серйозної еволюції переконань представників великого землеволодіння. Будучи патріотами своєї держави, вони пропонували цілком реальні кроки з вирішення не лише аграрної проблеми, а загалом покращення добробуту населення країни, підвищення ефективності її економіки, правової рівності різних верств російського імперського соціуму тощо. З іншого боку, позиція великих землевласників свідчить про надзвичайну гостроту в Російській імперії аграрного питання, про те, що із суто економічної проблеми воно

трансформувалося у соціально-економічну та суспільно-політичну, зволікання з вирішенням якої загрожує існуванню імперії Романових.

Висновки. Підсумовуючи констатуємо, що революція 1905 – 1907 рр. радикально позначилася на світоглядних орієнтирах дворянства – основи політичної моделі російської державності на початку ХХ ст. Їхні представники з різних регіонів країни були одностайні у тому, що припинити розгортання революційної стихії у країні можливо лише за однієї умови – вирішення аграрного питання. Вони були готові в окремих випадках задля збереження монархії пожертвувати найдорожчим, святая-святых – недоторканістю великого землеволодіння.

Джерела та література

1. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображение современника. / В.И. Гурко. – М.: Литературное обозрение, 2000. – 810 с.
2. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
3. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
4. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
5. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 601. – Оп. 1. – Спр. 897.
6. ДАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 2502.
7. Російський Державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 985.
8. Григоров. Аграрный вопрос и прогресс сельскохозяйственной техники. – Тула, 1906. – 63 с.
9. Головин К. По вопросу о пополнении убыли дворянского землевладения: Докладная записка в Совет соединенного дворянства. С. 1–2. Головин К. По вопросу о пополнении убыли дворянского землевладения: Докладная записка в Совет соединенного дворянства.– Б/м. – Б/г. – 12 с.
- 10.РДІА. – Ф. 1571. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 23.
- 11.Долгоруков П. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения // Аграрный вопрос. Сборник статей. – т. 1. – М.: Беседа, 1906. – С. 1 – 9.